

Список використаних джерел

1. Гречанюк С. С. Задля цього й жив... // Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 1 : Майдан ; Межі і безмежжя : Романи / авт. передм. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5-32.
2. Коваль А. П. Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
3. Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України / А. Колодний // Історія релігії в Україні в у 10 т. / редкол. : А Колодний (голова) та ін. : Т. 1 : Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / за ред. проф. Б. Лобовика. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1996. – С. 5-36.
4. Колоїз Ж. В. Слово Благості : словник-довідник фразем біблійного походження / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : Вид-во «І.В.І.», 2002. – 96 с.
5. Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник / Укладачі: Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.
6. Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 1 : Майдан ; Межі і безмежжя : Романи / авт. передм. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – 539 с.
7. Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 2 : Кривняки : Роман. – К. : Дніпро, 1991. – 575 с.

Summary. The article deals with the Borys Kharchuk's prose full of biblical expressions, which are used in its stable form as well as re-thought. The writer's works give the possibility to perceive Volynian's linguistic picture of the world filled with Christian ideology.

Key words: linguistic picture of the world, biblical phraseological units, biblical constituent of the linguistic picture of the world.

Отримано: 10.10.2012 р.

УДК 81'373.46

В.Ф. Старко

АРТЕФАКТНІ КАТЕГОРІЇ В ПРОЦЕСАХ МОВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ СВІТУ

У статті розглянуто особливості мовної категоризації на прикладі артефактних категорій. Показано, що найважливішою ознакою таких категорій є призначення. Проаналізовано випадки ситуативного включення до артефактних категорій.

Ключові слова: категоризація, артефактна категорія, структура категорії, мовна картина світу.

Мовна категоризація світу – це один із основних чинників формування мовної картини світу народу. Інтерес до особливостей природномовної категоризації посилюється під впливом «Філософських досліджень» Л. Вітгенштейна [1] та низки робіт Е. Рош та її послідовників [14-16]. Широкого поширення набув підхід на основі прототипів [11], [17], однак він викликав також обґрунтовану критику [3], [9], [19]. Останнім часом науковці пропонують вдосконалені моделі категоризації [8], [9] та формулюють нові обмеження, що їх накладає на категоризаційні процеси людська природа [10].

Важливою ділянкою дослідження категоризації є встановлення типології мовних категорій та принципів категоризації за типами. Під мовною категорією в даному випадку мається на увазі ментальний утвір (концептуальна категорія), який є закріплений за повнозначним словом й охоплює групу об'єктів позамовного світу. Наприклад, *тигр, рушник, стілець, пістолет* є окремими мовними категоріями. В науковій літературі виокремлено чимало типів категорій [6], [13], однак досліджені вони нерівномірно. Чималу увагу дослідників привернули артефактні категорії (англ. *artefactual categories*). Під артефактними категоріями ми маємо на увазі, в першому наближенні, класи об'єктів, що їх створили люди з певною метою. Такі об'єкти мають функцію-призначення. Не до кінця з'ясованою в науковій літературі залишається структура цих категорій та принципи категоризації, які лежать в їх основі. Дослідженню цих питань і присвячено нашу статтю.

Насамперед з'ясуємо, які дані можна почерпнути із досліджень артефактної лексики. Чільне місце тут посідають праці Анни Вежбицької [18], [19], яка проаналізувала низку артефактних категорій й подала їм розгорнуті дефініції в рамках теорії Природної семантичної метамови. Ми розглянемо тут лише кілька показових прикладів із її доробку. У першій праці дослідниця прагне довести, що центральне місце в семантичному описі назв артефактів повинна посідати функція

як «концептуально найважливіший компонент», причому вона виводиться із типової ситуації використання й визначає форму [18, 69].

А. Вежбицька запропонувала філігранний, блискучий аналіз таких англійських лексем, як *cup* 'чашка' та *mug* 'кухоль'. Вона стверджує, що дефініція структурована, а її елементи тісно й навіть нерозривно пов'язані. Йдеться про те, що ознаки природномовних категорій скорельовані, а не випадкові. На цьому наголошувала у своїх роботах ще Е. Рош [16], а пізніше ідею було розвинуто в когнітивній лінгвістиці. Як приклад, А. Вежбицька вказує, що наявність ручки в чашці залежить від величини – ручки може не бути в малих (але не у великих) чашок. Це пов'язано з тим, що чашка має бути такою, щоб її можна було піднести до вуст однією рукою (точніше великим, вказівним і середнім пальцями). Взаємний зв'язок і логіка елементів дефініції продиктовані «уніфікувальним принципом, який лежить в основі всього концепту» [18, 30]. Цей принцип, за А. Вежбицькою, полягає в призначенні об'єкта: «функції кухлів і чашок різні, ... всі інші відмінності між концептами *чашка* і *кухоль* просто випливають із цієї фундаментальної функційної відмінності. Щоб зрозуміти [її], слід розглянути функцію в стосунку до прототипової ситуації, для вживання в якій призначені об'єкти кожного типу» [18, 20]. Авторка розглядає такі ситуації й аналізує відповідні елементи значення: із чашок п'ють, сидячи за столом, підносячи їх до вуст, відпиваючи трішки й ставлячи їх знову на стіл. Блюдця використовують із чашками, щоб уникнути забруднення стола чи скатертини. Натомість кухлі призначені для використання будь-де. Ручка кухля повинна бути достатньо велика й міцна (а також видаватися від корпусу достатньо далеко), щоб кухоль можна було нести в руці. Але за столом бажано тримати кухоль зручніше – обхопивши обома руками. Кухлі повинні мати товстіші стінки, щоб людина, яка п'є з кухля довший час, тримаючи його в руках, не обпеклася. Натомість чашки тримають у руках лише короткий час, тому вони тонші, а їхні вухка не такі міцні. Матеріал також може залежати від призначення: чашки зазвичай роблять із порцеляни, бо скло може тріснути від гарячої рідини. Товсте скло чи кераміка використовуються рідше, бо втрачається елегантність. Чашки мають гладку поверхню (приємну на дотик і на вигляд), а кухлі можуть бути досить грубі. Тут функція (точніше, типова ситуація використання) охоплює певні естетичні міркування. А. Вежбицька наводить й інші міркування, продиктовані призначенням чашок і кухлів. Зрештою вона приходить до розгорнутої дефініції обох лексем, в яких чільне місце посідає функція-призначення [18, 33-35].

Окрім того, А. Вежбицька показує вади «спискового» підходу до значення, в якому окремі ознаки виступають незалежними одна від одної. Наприклад, вона доводить, що *chair* 'стілець' та *stool* 'табурет, табуретка' не варто протиставляти лише за наявністю/відсутністю спинки. Насправді вони призначені виконувати різні функції, які й зумовлюють їхні конструкційні особливості. Табурети використовують із певною метою, а саме коли людина нахилиється вперед (як-от за піаніно чи в барі), а тому спинка не є доконечною. На табуретах сидять недовго; їх використовують, коли потрібно ощадливо використовувати місце (наприклад, на кухні чи в майстерні), бо вони компактніші, ніж стільці. Стільці ж призначені для тривалішого сидіння й створення відповідного комфорту, відтак вони мають спинку й не такі високі, щоб ноги можна було сперти на підлогу й не напружувати [18, 334].

Завважмо, що хоча А. Вежбицька напрочуд майстерно розкриває внутрішню логіку конкретних концептів, її розгорнуті тлумачення не в змозі (як і будь-які вербальні дефініції) адекватно відбити гештальтну природу конкретної лексики. Абсолютно правильним видається вимога посилатися на типову ситуацію використання членів артефактних категорій, а проте дослідниця, здається, зупиняється на крок від визнання багатомодальної природи концептуальних категорій.

Один із засновників когнітивної лінгвістики Р. Ленекер розглянув значення артефактної назви *glass* 'склянка' в контексті своєї теорії [12]. Він твердить, що це слово (як і інші) спирається на низку когнітивних доменів, тобто ділянок досвіду. Ці домени взаємозалежні, вони перехрещуються тощо. Дослідник розташовує їх у формі шкали від центральних до периферійних: простір (базовий домен); форма (закритий із одного боку циліндр); типова орієнтація в просторі (закритий кінець вниз, витягнутість вздовж вертикальної осі); функція1 (посудина для рідини; ця функція передбачає орієнтацію посудини, наявність рідини, просторове вміщення, потенційний рух, силу, постійність у часі); функція2 (роль у процесі пиття; ця функція охоплює функцію1, а також поняття людського тіла, схоплення рукою, руху руки, приймання їжі тощо). Додаткові домени стосуються матеріалу (зазвичай скло), розміру (легко тримати в одній руці) та інших аспектів (вартість, умови зберігання, спосіб миття, крихкість, розташування на обідньому столі, спосіб виготовлення тощо).

Як видно з Ленекерового розгляду, функція2 охоплює максимальну кількість релевантних аспектів користування склянками, а тому цілком закономірно, що вона відіграє ключову роль у категоризації цих об'єктів. Завважмо, однак, що Р. Ленекер пояснює дану доменну структуру інакше й не ставить функцію на чільне місце. Проте для нас важливо, що виходячи із суттєво від-

мінних теоретичних настанов, ніж А. Вежбицька, американський дослідник також підкреслює важливість функції-призначення для цієї артефактної категорії.

Додаткове підтвердження ідеї про визначальну роль функції-призначення для артефактних категорій знаходимо в дослідженні Р. Фрумкіної [3, 60-125]. Дослідниця провела вільний класифікаційний експеримент із назвами посуду. Інформанти згрупували запропоновані назви й подали самозвіти, в яких пояснили обрані критерії класифікації. Із зібраних даних стало зрозуміло, що найвиразнішою ознакою предметів посуду є їхня функція-призначення, а на другому місці йде форма. Далі ці усереднені результати щодо класів слів Р. Фрумкіна порівняла зі спеціально опрацьованими тлумаченнями назв посуду у відомому словнику російської мови авторства С. Ожегова, який ставив за мету відбити наївну мовну свідомість в лексикографічних дефініціях. Компоненти тлумачення виявилися великою мірою подібними до ознак, що на них вказали інформанти, особливо в зонах опису функції та форми предметів посуду. Авторка, однак, утрималася від однозначного тлумачення отриманих результатів, вказуючи на дві можливі інтерпретації: 1) ці компоненти справді важливі для наївної свідомості; 2) сама процедура змушувала інформантів фокусувати увагу на спільних, а не відмінних ознаках предметів [3, 125]. Завважмо також, що ознаки, виведені в експерименті Р. Фрумкіної, стосуються подібностей між класами слів, а не семантичної структури індивідуальних лексем. Що стосується словникових дефініцій назв посуду, то функція зазвичай виступає останнім компонентом в лінійній послідовності блоків тлумачення. В кожному разі з дефініції неможливо визначити, який елемент найважливіший, хоча прикметно, що на відміну від інших блоків зона функції-призначення є незмінно заповненою у тлумаченнях назв посуду [3].

Отже, дані з різних джерел почасти збігаються: А. Вежбицька переконливо доводить первинність функції в *семантичному описі* артефактних категорій на низці прикладів. В контексті когнітивної граматики Р. Ленекер вказує на те, що основна функція-призначення такої категорії як «склянки» охоплює низку інших доменів, з чого ми можемо зробити висновок про її домінування. Р. Фрумкіна показала, що у свідомості носіїв російської мови назви посуду групуються за подібністю функції, а в лексикографічній практиці незмінно присутня вказівка на призначення в дефініціях цієї лексики. Водночас ці дані не дають відповіді на роль функції-призначення в процесах категоризації, пов'язаних із артефактною лексикою. Наша робоча гіпотеза полягає в тому, що у *всіх* артефактних категоріях функція-призначення є головною, а форма артефактних об'єктів є важливою, але залежною характеристикою. Очевидна річ, що обґрунтування цієї тези вимагає докладнішого окреслення меж артефактної лексики, уточнення зв'язку функції та форми, встановлення можливих підтипів артефактних категорій та їхньої специфіки (зокрема особливостей функційних категорій), а також розгляду значного ширшого спектру мовного матеріалу. Ці завдання виходять за межі цієї статті, тому тут ми обмежимося розглядом двох українських лексем, аби продемонструвати, як працює цей принцип.

Лексему *стіл* витлумачено в «Словнику української мови» так: «вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки (іноді з ящиками, тумбочками), на яких розміщують різні предмети» [4, 712]. Із цієї дефініції довідуємося про розташування столів (у приміщенні – на це вказує згадка про меблі), форму (основна частина визначення) та використання (кінцева фраза). Що стосується форми, то очевидно, що цей компонент дефініції вказує лише на найтипівіший різновид столів, адже бувають столи на одній ніжці або на інших, відмінних від ніжок опорах. Існують також підвісні столи та відкидні столики, які не мають ніжок. Вказівка на «дошку» звужує коло охоплюваних об'єктів до дерев'яних столів (адже ми не говоримо про **пластмасові дошки, скляні дошки*). Тепер існують столи зі змінним кутом нахилу поверхні. Можна уявити й стіл, скажімо, для малювання, який незмінно закріплений під певним кутом до горизонталі. Інакше кажучи, форма може сильно варіюватися, й не можна очікувати, що словникове тлумачення охопить усі можливі відміни. З іншого боку, мистецтво лексикографії якраз і полягає в тому, щоб компактним формулюванням охопити якнайбільше [2]. Найбільший інтерес для нас має прикінцева фраза тлумачення: «на яких розміщують різні предмети». Вона, вочевидь, вказує на типовий спосіб використання, а не на функцію-призначення. Побіжно завважимо, що в деяких словниках інших мов відповідні лексеми витлумачено із вказівкою саме на функцію: служить для розташування на ньому якихось предметів (з російських словників); призначений для того, щоб за ним їсти, писати, працювати, сидіти, грати ігри, щоб щось ставити/класти на нього (з англійських тлумачних словників). Інколи автори тлумачень обмежуються лише описом форми. З-поміж предметів меблів стіл і справді вирізняється пласкою, зазвичай горизонтально закріпленою поверхнею на опорі чи опорах. Однак у передпокої може стояти невеличка лавка, на яку можна присісти, щоб взутися чи роззутися. За розглянутими вище ознаками форми її цілком можна (помилково) зарахувати до столів. На нашу думку, центральною ознакою категорії «стіл» є призначення, виведене з типової ситуації використання чи кількох таких ситуацій. Наприклад, є тип столів, за якими сидять і щось роблять – таке призначення диктує висоту столу, його шири-

ну (для зручного сидіння і розташування ніг), а конкретний вид діяльності – інші ознаки (скажімо, наявність ящиків у письмовому столі, наявність дзеркала в комплекті туалетного столика). Інший тип столів призначений для того, щоб на них класти чи ставити щось, але не сидіти за ними впригол – це журнальні столики. Вони значно нижчі, менші й можуть дуже різнитися дизайном. Отже, функція-призначення визначає форму столів у певних межах. Якщо ж стати на позицію мовця-категоризатора, який бачить певний предмет і має його категоризувати, які ознаки виявляться вирішальними? Це центральне питання категоризації. Дещо спрощуючи ситуацію, можна твердити, що завдання категоризатора – за перцептивними ознаками розпізнати функцію-призначення артефактного об'єкта. Якщо форма є досить типовою чи принаймні прозоро натякає на призначення об'єкта, категоризація настільки проста, що відбувається майже автоматично. Мовці часто не здають собі справи з того, що вони здійснюють категоризацію, бо, як правило, мають справу з більш-менш стандартними предметами у звичних ситуаціях. Однак коли предмети нестандартні, а ситуації незвичні, питання категоризації виходять на перший план. Наприклад, є стіл у формі куба з фактурою дерева. На його призначення натякає лише те, що на ньому поставлено телефонний апарат. Інакше такий об'єкт можна було б витлумачити як завгодно – абстрактний твір мистецтва, суто декоративний елемент обстави помешкання тощо. Подібна ситуація зі столом, виконаним у формі великого діаманта, закріпленого вертикально на пласкій підставці. Перш ніж зробити знімок, на нього поклали кілька журналів, бо інакше здогадатися, що це столик, було б неможливо. Такі приклади увиразнюють ще одну особливість категоризації артефактних об'єктів: мовець-категоризатор враховує й додаткові ознаки, які, власне кажучи, не є ознаками самого об'єкта, але які він розрізняє в реальній ситуації мовлення й категоризації. Такими допоміжними сигналами можуть бути, в нашому випадку, покладені чи поставлені на столі предмети, розташування самого стола в кімнаті, наявність стільця біля нього тощо. Враховуючи властиві ознаки предмета та ситуаційні підказки, мовець робить висновок про категорійну належність розглядуваного об'єкта, причому в непевних, нетипових ситуаціях можливі вагання. У кожному разі прагнення «розпізнати» функцію-призначення відіграє вирішальну роль у категоризації.

Розгляньмо тепер лексему *словник*, в якій призначення, здавалося б, не є настільки рельєфною ознакою. Нас цікавитиме «артефактне» значення цього слова. До нього СУМ подає таке тлумачення: «книга, в якій в алфавітному чи тематичному порядку подано слова якоїсь мови (з тлумаченням, перекладом на іншу мову і т. ін.)» [5, 367]. Ясна річ, що в 1970-х роках не було й мови про електронні словники, однак порівняння цього тлумачення з ознаками лише паперових словників наводить на такі питання: А якщо словник подає фразеологізми, а не слова, або ж взагалі крилаті вислови (вони не є одиницями структури мови)? А якщо спосіб упорядкування абетково-гніздовий, інверсійний або ж за ключовими словами? А якщо словник – це не окрема книга, а частина книги або ж багатотомове видання? А якщо словник виходить зошитами, а не книгами? А рукописний словник? А «словничок» у кінці навчального видання можна вважати «словником»? Тлумачення, подане в енциклопедичному довіднику [7, 610-611] значно точніше, хоча деякі з повищих питань стосуються і його: «довідкове зібрання у вигляді книги (тепер і в комп'ютерному варіанті) слів, а також ін. мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на ін. мову (мовні, або лінгвістичні, філологічні С.) або про поняття та предмети, що ними позначаються (енциклопедичні С)». Таке формулювання виключає поєднання в словниках, наприклад, тлумачення й перекладу (як це роблять у «напівдвомовних словниках», тобто тлумачних словниках, в яких до кожного значення подано відповідник(и) іншою мовою). Важлива вказівка на комп'ютерну форму існування словників. І справді, настання електронної ери відкрило новий вимір для цілого класу об'єктів – форма їх фізичного втілення стала зовсім іншою, часто непрозорою для користувача. З'явився інтерфейс як частина електронного продукту, з яким користувач взаємодіє і який, відповідно, формує уявлення про функційні можливості цього продукту та способи його використання. У випадку з електронними словниками теж відбулися подібні трансформації. Форми втілення та типи словників можуть охоплювати цілий спектр варіантів, однак у кожному разі вони дають користувачеві довідку (себто інформацію в досить стислій, сконденсованій формі) і є збіркою певних мовних одиниць. Тому формулювання «довідкове зібрання» в повищому тлумаченні є напрочуд вдалим. Воно точно відбиває призначення словника в будь-якій формі.

Отже, збіжні докази з різних джерел вказують на те, що найважливішою ознакою низки артефактних категорій є функція-призначення, причому вона пов'язана із уявленням про типове використання об'єктів у певній категорії. Іншою важливою ознакою є форма, причому функція визначає (в певних межах) форму, а форма служить однією з ключових вирізняльних ознак при розпізнаванні об'єкта в процесах мовної категоризації світу. Висунуто робочу гіпотезу щодо ментального наповнення артефактних категорій: функція-призначення є визначальною в оперуванні всіма артефактними категоріями. Ця гіпотеза потребуватиме перевірки на ширшому мовному матеріалі різних мов.

Список використаних джерел

1. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн; [пер. з нім. Є. Попович]. – К. : Основи, 1995. – 311 с.
2. Лендау С. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії / С. Лендау; [пер. з англ. О. Кочерга]. – К. : К.І.С., 2012. – 480 с.
3. Семантика и категоризация / Ин-т языкознания; Отв. ред. Ю. А. Шрейдер. – М., 1991. – 168 с.
4. Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.2. – 550 с.
5. Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.9. – 916 с.
6. Старко В.Ф. Основні типи категорій в мовно-когнітивних дослідженнях / В. Ф. Старко // Мовознавчий вісник. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 6. – С. 238-243.
7. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана», 2004. – 824 с.
8. Barsalou L. Situated simulation in the human conceptual system / L. Barsalou // Language and Cognitive Processes. – 2003. – 5/6. – Pp. 513-62.
9. Croft W. Cognitive Linguistics / W. Croft, D. A. Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 356 p.
10. Feldman J. A. From molecule to metaphor / J. A. Feldman. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2006. – 357 p.
11. Kleiber G. Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne / G. Kleiber. – Krak w: Universitas, 2003. – 203 s.
12. Langacker R. W. Ten lectures on cognitive grammar. – Beijing : Foreign Language Teaching and Research Press, 2007. – xxvi + 442 p.
13. Medin D. L. Cognitive Psychology. 3rd ed. / D. L. Medin, B. H. Ross, A. B. Markman. – Fort Worth, TX: Harcourt College Publishers, 2000. – 633 p.
14. Rosch E. Basic objects in natural categories / E. Rosch, C. B. Mervis, W. D. Gray, D. M. Johnson, P. Boyes-Braem. – Cognitive Psychology. – 1976. – 8. – Pp. 382-439.
15. Rosch E. Family resemblances: Studies in the internal structure of categories / E. Rosch, C. B. Mervis // Cognitive Psychology. – 1975. – Vol. 7. – Pp. 573-605.
16. Rosch E. Principles of categorization / E. Rosch // Cognition and categorization. – Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – Pp. 27-48.
17. Taylor J. R. Linguistic Categorization / J. R. Taylor. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 3rd ed. – 308 p.
18. Wierzbicka A. Lexicography and Conceptual Analysis / A. Wierzbicka. – Ann Arbor: Karoma Publishers, Inc., 1985. – 368 p.
19. Wierzbicka A. Semantic Primes and Universals / A. Wierzbicka. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 500 p.

Summary. The article considers special features of linguistic categorization at the example of artefactual categories. Purpose of use is shown to be their most important feature. Cases of ad hoc inclusion in artefactual categories are analyzed.

Keywords: categorization, artefactual category, category structure, linguistic worldview.

Отримано: 12.10.2012 р.